

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه بلوچستان
تحصیلات تکمیلی
دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته باستان شناسی

پژوهشی بر نمادهای هنر هخامنشی

استاد راهنما:

دکتر رضا مهرآفرین

استاد مشاور:

دکتر سید رسول موسوی حاجی

تحقیق و نگارش:

حسن میرزاحمدزاده سراب

تیر ماه ۱۳۹۱

بسمه تعالی

این پایان نامه با عنوان پژوهشی بر نمادهای هنر هخامنشی قسمتی از برنامه آموزشی دوره کارشناسی ارشد باستان شناسی توسط دانشجو حسن میرزاحمدزاده سراب تحت راهنمایی استاد پایان نامه جناب آقای دکتر رضا مهرآفرین تهیه شده است. استفاده از مطالب آن به منظور اهداف آموزشی با ذکر مرجع و اطلاع کتبی به حوزه تحصیلات تکمیلی دانشگاه سیستان و بلوچستان مجاز می باشد.

(نام و امضا دانشجو)

این پایان نامه ..... واحد درسی شناخته می شود و در تاریخ ..... توسط هیئت داوران بررسی و درجه ..... به آن تعلق گرفت.

تاریخ

امضاء

نام و نام خانوادگی

استاد راهنما: دکتر رضا

مهرآفرین

استاد مشاور: دکتر سید

رسول موسوی حاجی

داور ۱:

داور ۲:

نماینده تحصیلات تکمیلی:

تعهدنامه اصالت اثر

اینجانب حسن میرزامحمدزاده سراب تأیید می‌کنم که مطالب مندرج در این پایان‌نامه حاصل کار پژوهشی اینجانب است و به دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این نوشته از آن استفاده شده است مطابق مقررات ارجاع گردیده است. این پایان‌نامه پیش از این برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است

نام و نام خانوادگی: حسن میرزامحمدزاده سراب

امضاء

پیشکش بہ خانوادہ کرامی و عزیزم

سپاسگزاری

در مقام شکرگزاری بر خود لازم می‌دانم که پس از شکر و ستایش از خداوند بزرگ، از استاد ارجمند آقای دکتر مهرآفرین که در این پایان‌نامه استاد راهنمای اینجانب بودند، و همواره با راهنمایی و دلسوزی تمام مرا یاری نمودند، کمال تشکر و سپاس‌گزاری را نمایم و از خداوند بزرگ برای ایشان و خانواده گرامی آرزوی سلامتی و سربلندی را آرزومندم. همچنین از استاد بزرگوار آقای دکتر موسوی حاجی به عنوان استاد مشاور، نهایت تشکر و سپاس را دارم، که با روی گشاده در این کار تحقیقی به من یاری و مدد رسانیدند. در پایان بر خود لازم می‌دانم از دوستان فداکار و پشتیبان، آقایان عارف حاج حسینی، مهران نبی پور، محسن دیلم صالحی، فرزاد شفیعی، محسن طالبی، بابک بهشید، یعقوب فولادی، مصطفی شریفی و سرکار خانم زهبری نهایت تشکر را ابراز نمایم. بدون شک بدون کمک و همکاری این دوستان اتمام این کار بسیار دشوار و سخت می‌شد.

چکیده

نوشته‌ی حاضر پژوهشی درباره‌ی نمادهای به کار رفته در هنر هخامنشی است. در این رساله سعی شده است تا نمادهای هنر هخامنشی با دیدگاهی تطبیقی با سایر تمدن‌های شرق باستان مورد مطالعه قرار گیرد. در این پایان‌نامه تقریباً اکثر نمادهای هنر هخامنشی مورد مطالعه و مفهوم‌شناسی قرار گرفته است. در این پژوهش سعی شده است تا جایگاه هر یک از این نمادها را در مذهب زرتشتی و اساطیر ایرانی مشخص و روشن سازیم.

بدین منظور نمادهای هنر هخامنشی در چهار دسته‌ی گیاهی، حیوانی، هندسی و ترکیبی مورد مطالعه و مفهوم‌شناسی قرار گرفته و جایگاه و ارتباط بعضی از آنها در اساطیر ایرانی و مذهب زرتشتی مشخص شده است و در نهایت در بعضی موارد با اعتقادات هخامنشیان تطبیق داده شده است.

پژوهش صورت گرفته بر روی نمادهای مورد نظر در این تحقیق به روش توصیفی - تحلیلی انجام گرفته است و نشان می‌دهد که اکثر تمدن‌های تحت نفوذ پارس‌ها بر هنر و نمادپردازی ایشان تاثیر گذاشته است و در اکثر این نمادها اساطیر ایرانی و در پاره‌ای موارد مذهب زرتشتی تاثیرگذار بوده است. لذا با پژوهش‌های گسترده‌تر بر مسئله نمادپردازی در هنر هخامنشی و حل شدن پاره‌ای از مشکلات، شاید بتوان دین و ایدئولوژی هخامنشیان را روشن‌تر نمود.

کلمات کلیدی: هخامنشیان، هنر نمادین هخامنشی، دین زرتشتی، اساطیر ایرانی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱.....	مقدمه.....
۳.....	کلیات طرح تحقیق.....
۷.....	فصل اول: مروری بر تاریخ سیاسی هخامنشیان و بحثی پیرامون هنر این دوره .....
۸.....	۱-۱- پیشینه‌ی خاندان پارسیان از آغاز تا تأسیس.....
۹.....	۱-۲- کوروش کبیر؛ بنیان‌گذار امپراتوری هخامنشی.....
۱۲.....	۱-۳- به قدرت رسیدن داریوش بزرگ .....
۱۴.....	۱-۴- جانشینان داریوش بزرگ تا سقوط امپراتوری به دست اسکندر کبیر .....
۱۷.....	۱-۵- گستره قلمرو امپراتوری هخامنشی و ساتراپی‌های آن.....
۱۸.....	۱-۶- ماهیت هنر هخامنشی.....
۱۹.....	فصل دوم: بیان مفاهیم.....
۲۰.....	۱-۲- تعریف نماد.....
۲۳.....	۲-۲- تعریف اسطوره .....
۲۶.....	۲-۳- رابطه اسطوره و نماد .....
۲۷.....	فصل سوم: دین هخامنشیان.....
۲۹.....	۳-۱- بحثی پیرامون نام اهورامزدا (خدای یگانه زرتشت و خدای بزرگ هخامنشیان).....
۳۰.....	۳-۲- بررسی چند شباهت و تفاوت بین اعتقادات هخامنشیان و دین زرتشتی.....
۳۳.....	۳-۳- گل‌نشته‌های باروی تخت جمشید و رهیافت‌های دینی آن.....
۳۳.....	۳-۴- نوع تدفین هخامنشیان و ارتباط آن با مذهب آنان.....
۳۴.....	۳-۵- گزارشات مورخان یونانی درباره‌ی اعتقادات هخامنشیان.....
۳۷.....	فصل چهارم: نمادهای اساطیری در هنر هخامنشی.....

- ۳۸.....۱-۴-نقوش گیاهی.....
- ۳۹.....۱-۴-۱-درخت زندگی.....
- ۴۰.....۲-۱-۴-درخت سرو.....
- ۴۲.....۳-۱-۴-گل نیلوفر (لوتوس).....
- ۴۶.....۴-۱-۴-درخت نخل.....
- ۴۷.....۲-۴-نقوش حیوانی.....
- ۴۷.....۱-۲-۴-اسب.....
- ۴۹.....۲-۲-۴-گاو.....
- ۵۱.....۳-۲-۴-قوچ.....
- ۵۲.....۴-۲-۴-بز کوهی.....
- ۵۳.....۵-۲-۴-شیر.....
- ۵۵.....۶-۲-۴-شاهین.....
- ۵۷.....۷-۲-۴-سگ.....
- ۵۸.....۸-۲-۴-نبرد شیر و گاو.....
- ۶۱.....۳-۴-نقوش هندسی.....
- ۶۱.....۱-۳-۴-چلیپا.....
- ۶۳.....۲-۳-۴-مقبره کوروش.....
- ۶۴.....۳-۳-۴-ستون.....
- ۶۵.....۴-۳-۴-کنگره.....
- ۶۶.....۵-۳-۴-آتشدان.....
- ۶۸.....۶-۳-۴-ابزار و ادوات همراه شاه و ملازمانش.....
- ۶۹.....۷-۳-۴-قرص ماه.....
- ۷۱.....۴-۴-نقوش ترکیبی.....
- ۷۱.....۱-۴-۴-نقوش ترکیبی به شکل حیوان-انسان.....
- ۷۱.....۱-۴-۴-۱-ماهی مرد.....
- ۷۳.....۲-۴-۴-۱-اسفنجس.....
- ۷۴.....۳-۴-۴-۱-۳-گاو-مرد(ورزا-انسان).....
- ۷۵.....۴-۴-۴-۱-۴-کژدم-مرد.....
- ۷۶.....۲-۴-۴-نقوش ترکیبی حیوان-حیوان.....
- ۷۶.....۱-۲-۴-۴-گریفن.....

۷۷	..... شیر بالدار ۲-۲-۴-۴
۷۷	..... گاو- مرد بالدار ۳-۲-۴-۴
۷۹	..... دیسک بالدار ۳-۴-۴
۸۳	..... فرشته بالدار ۴-۴-۴
۸۹	..... فصل پنجم: نتیجه گیری
۹۳	..... فهرست منابع
۹۸	..... فهرست منبع شکل‌ها

فهرست شکل ها

صفحه	عنوان شکل
۴۰	شکل ۴-۱-۱-۱- درخت زندگی در هنر آشوری
۴۰	شکل ۴-۱-۱-۲- قطعاتی از جنس طلا به شکل درخت زندگی، دوره هخامنشی
۴۱	شکل ۴-۱-۲-۱- نقش درخت سرو در پلکان شرقی آپادانا، تخت جمشید
۴۵	شکل ۴-۱-۳-۱- نقش نیلوفر در هنر مصر باستان، معبد کارناک
۴۵	شکل ۴-۱-۳-۲- گل نیلوفر در دست پادشاه هخامنشی، بنای خزانه، تخت جمشید
۴۶	شکل ۴-۱-۳-۳- ترکیب گل نیلوفر و آفتابگردان، کاخ تچر، تخت جمشید
۴۷	شکل ۴-۱-۴-۱- درخت نخل بر روی مهر داریوش
۴۹	شکل ۴-۱-۱-۲- نقش اسب بر روی سفال، تپه سیلک
۴۹	شکل ۴-۱-۲-۲- ریتون هخامنشی به شکل اسب
۵۱	شکل ۴-۱-۲-۲- سرستون به شکل گاو دو سر، تخت جمشید
۵۲	شکل ۴-۱-۳-۲- ریتون طلایی به شکل سر قوچ، دوره هخامنشی،
۵۳	شکل ۴-۱-۴-۲- بز کوهی بالدار از جنس طلا (دسته گلدان)
۵۴	شکل ۴-۱-۵-۲- سر ستون به شکل شیر، آپادانا، تخت جمشید
۵۵	شکل ۴-۱-۵-۲- آجر رنگی لعابدار با نقش شیر، آپادانای شوش
۵۶	شکل ۴-۱-۶-۲- ایزد هوروس در مصر باستان
۵۶	شکل ۴-۱-۶-۲- نقش شاهین بر روی یک ظرف فلزی، دوره هخامنشی
۵۷	شکل ۴-۱-۷-۲- مجسمه سگ، دوره هخامنشی
۶۰	شکل ۴-۱-۸-۲- نبرد شیر و گاو بر پشت سکه لیدیایی، تخت جمشید
۶۰	شکل ۴-۱-۸-۲- نبرد شیر و گاو، پلکان آپادانا، تخت جمشید
۶۲	شکل ۴-۱-۱-۳- کاسه سفالین از شوش، تزیین شده با نقش چلیپا، شوش
۶۳	شکل ۴-۱-۳-۲- آرامگاه داریوش بزرگ، نقش رستم
۶۴	شکل ۴-۱-۳-۳- آرامگاه کوروش بزرگ، پاسارگاد

- شکل ۴-۳-۳-۱- ستون‌های کاخ آپادانا، تخت جمشید ۶۵
- شکل ۴-۳-۴-۱- نقوش کنگره‌های پلکانی، کاخ سه دروازه، تخت جمشید ۶۶
- شکل ۴-۳-۵-۱- تصویر آتشدان بر فراز آرمگاه اردشیر اول، نقش رستم ۶۷
- شکل ۴-۳-۶-۱- صحنه بار عام داریوش، بنای خزانه، تخت جمشید ۶۸
- شکل ۴-۳-۶-۲- نقش شاه و خدمه‌اش، کاخ صد ستون، تخت جمشید ۶۹
- شکل ۴-۳-۷-۱- نقش هلال ماه بر فراز مقبره اردشیر اول، نقش رستم ۷۰
- شکل ۴-۱-۱-۴-۱- نگاره مرد - ماهی، پاسارگاد ۷۲
- شکل ۴-۱-۱-۴-۲- پیکره در هیئت ماهی، بر گرفته از یک مهر دوره‌ی نوآشوری ۷۲
- شکل ۴-۱-۲-۴-۱- نقش اسفنجس در پلکان آپادانا، تخت جمشید ۷۳
- شکل ۴-۱-۳-۴-۱- نقش گاو-مرد، پاسارگاد ۷۴
- شکل ۴-۱-۴-۴-۱- نقش کژدم - مرد در پاسارگاد ۷۵
- شکل ۴-۱-۴-۴-۲- نقش کژدم انسان بر گرفته از مهرهای نوآشوری ۷۵
- شکل ۴-۱-۲-۴-۴-۱- سرستون به شکل گریفن، بنای خزانه، تخت جمشید ۷۶
- شکل ۴-۲-۲-۴-۴-۱- نقش شیر بال‌دار بر روی کاشی‌های لعاب‌دار، شهر شاهی شوش ۷۷
- شکل ۴-۳-۲-۴-۴-۱- نقش گاو بال‌دار، دروازه همه ملل، تخت جمشید ۷۸
- شکل ۴-۳-۴-۴-۱- تصویر خدای آشور ۸۲
- شکل ۴-۳-۴-۴-۲- تصویر دیسک بال‌دار بر روی یک قطعه ورق فلزی ۸۲
- شکل ۴-۳-۴-۴-۳- تصویر دیسک بال‌دار در یکی از درگاه‌های تالار صد ستون، تخت جمشید ۸۳
- شکل ۴-۳-۴-۴-۴- تصویر دیسک بال‌دار در بیستون ۸۳
- شکل ۴-۴-۴-۴-۱- نقش فرشته بال‌دار در کاخ کوروش، پاسارگاد ۸۶
- شکل ۴-۴-۴-۴-۲- نقش فرشته بال‌دار در هنر آشور ۸۷
- شکل ۴-۴-۴-۴-۳- تاج همهمت ۸۸
- شکل ۴-۴-۴-۴-۴- استلی از شمال سوریه ۸۸

مقدمه

فلات ایران سرزمین گسترده‌ای است که در دوران باستان شاهراه تمدن‌های کهن آسیا محسوب می‌شد. این سرزمین از دوران‌های پیش از تاریخ مسکونی بوده و با تمدن‌های میانرودان و آناتولی در غرب، و با تمدن سند در شرق، و تا آسیای مرکزی مدام ارتباطات فرهنگی و مادی داشته است. در این سرزمین قبل از مهاجرت اقوام آریایی، فرهنگ‌های شهرنشینی پیشرفته‌ای وجود داشته، مانند عیلام و فرهنگ مستقر در سیلک کاشان. بدون شک این تمدن‌های بومی در فلات ایران نقش گسترده‌ای بر اقوام ایرانی گذاشته است.

درباره‌ی زمان حضور اقوام ایرانی در منطقه نظرات گوناگونی ارائه شده است. اما اکثراً نظر بر این دارند که اقوام ایرانی در اواخر هزاره‌ی اول قبل از میلاد از جنوب روسیه امروزی، به این فلات وارد شده‌اند. بیشتر آریاییان، چوپان و گله‌دار و کوچ‌نشین بودند. دو قوم پارس و ماد از مهمترین اقوام ایرانی محسوب می‌شوند. طبق منابع آشوری، اولین بار ردپای قوم پارس در حوالی دریاچه ارومیه امروزی دیده شده است. اما بنا به دلایلی که در فصل یکم به آن می‌پردازیم، پارس‌ها مجبور به مهاجرت به سرزمین‌های جنوبی‌تر می‌شوند. این قوم در دامان تمدن پربار عیلامی رشد و نمو میکند و سرانجام با نابودی عیلام توسط آشورها، قدرت آن‌ها بیشتر می‌شود، تا جایی که می‌توانند مالک پادشاهی نوحاسته ماد شوند. دو پادشاه قدرتمند پارسی، کوروش و داریوش، توانستند یک شاهنشاهی گسترده خلق کنند، که تا آن دوران در تاریخ مشرق باستان سابقه نداشت. این پادشاهی از شمال آفریقا تا آسیای مرکزی، و از دره سند تا مرزهای اروپا را شامل می‌شد. در این پادشاهی اقوام و ملل گوناگون با فرهنگ‌ها و زبان‌های متفاوت، زندگی می‌کردند و در رشد و غنای تمدن پارسی نقش زیادی را ایفا نمودند. تمام این اقوام در شکل‌گیری هنر باشکوه هخامنشی سهم داشتند و هنری خلق کردند که دستور پادشاه و باب میل و سلیقه‌ی این پادشاهان نورسیده بود. هنر هخامنشی هنری است کاملاً سلطنتی و نمادین، که بدون شک سازنده‌اش خواسته مفهومی را به دیگران و آیندگان برساند. بدون شک خاستگاه این هنرنمادین علاوه بر اقوام تابعه، از بومیان فلات نیز نشأت گرفته است.

نگارنده قصد دارد در این پژوهش تمام نمادهای به کار رفته در هنر هخامنشی را یک‌جا مورد بررسی و مطالعه قرار دهد. هدف بر این است تا مفاهیم نهفته در ورای این نمادها مشخص شود تا شاید مشخص شود که هدف سازندگان این هنر متعالی از این نمادپردازی اسرارآمیز چه بوده و قصد رساندن چه پیامی را داشته‌اند.

این رساله در پنج فصل تنظیم شده است:

در فصل اول به تاریخ سیاسی هخامنشیان از آغاز تا فروپاشی آن و همچنین به ماهیت هنر هخامنشی می-پردازیم.

در فصل دوم با عنوان " بیان مفاهیم" به تعریف دو واژه‌ی اسطوره و نماد و همچنین رابطه‌ی بین این دو مقوله پرداخته شد.

در فصل سوم "دین هخامنشیان" از زوایای مختلف مورد بحث و مطالعه قرار گرفت و همانندی‌های دین زرتشتی را با مذهب هخامنشیان مطرح گردید.

در فصل چهارم به مطالعه و بررسی "نمادهای هنر هخامنشی" پرداخته شد و درباره مفهوم این نمادها بحث گردید و سرانجام در فصل پنجم به تجزیه و تحلیل داده‌ها، حل فرضیات و جمع‌بندی آنچه در فصول مختلف بیان گردید پرداخته شد.

کلیات طرح تحقیق

کلیات طرح تحقیق

۱- طرح مسئله و بیان پرسش‌های تحقیق

هنر هخامنشی به طور کامل اصالت ایرانی ندارد. هنر هخامنشی یک هنر کاملاً تلفیقی است. هخامنشیان بخش‌هایی از این هنر و معماری را به مصر، عیلام، بابل، آشور و ساکنان آناتولی مدیون‌اند. آنان همه‌ی هنرهای شرق را به گونه‌ای سنجیده به هم آمیختند و آن را به شکوه بی‌نظیری رساندند. هنرمندان هخامنشی اهتمام زیادی در نمادین جلوه دادن هنر این دوره داشته‌اند. همان‌طور که در اصول این هنر و معماری از اقوام زیر سلطه الگو برداری شد، در انتخاب و گزینش این نمادها از این اقوام وام‌های زیادی گرفته شد.

در این پژوهش سعی بر آن است تا تمام نمادهای تمدن هخامنشی مورد بررسی و مطالعه قرار گیرد و به معنی و مفهوم آن پی برده شود. برای روشن شدن این مسئله دو پرسش مطرح می‌شود:

۱- مذهب زرتشت به عنوان یک پدیده‌ی تاثیر گذار در همه‌ی سئون زندگی ایرانیان، چه نقشی در این هنر نمادین دارد؟

۲- علاوه بر مذهب زرتشتی اساطیر ایرانی چه نقشی در نمادهای هخامنشی دارند؟

۲- سابقه و ضرورت انجام تحقیق

درباره نمادهای تمدن هخامنشی پژوهش‌های زیادی صورت گرفته است. از میان این پژوهشگران می‌توان به یحیی ذکا، شاپور شهبازی (راهنمای مستند تخت جمشید)، مهناز باقری (بازتاب اندیشه‌های دینی در نگاره‌های هخامنشی) و ابوذر دهقان (مطالعه نمادهای مذهبی در معماری تخت جمشید) اشاره کرد. اما هنوز زوایای تاریکی در مبحث دین هخامنشیان باقی مانده است. یکی از اهداف این پژوهش، رسیدن به یک پاسخ نسبی به دین هخامنشیان است. به نظر نگارنده شاید نمادها برای ما سرنخ‌هایی ارائه دهد.

۳- فرضیه‌ها

۱- مذهب زرتشت در این نمادهای هخامنشیان نقش زیادی دارد.

۲- علاوه بر مذهب زرتشت اساطیر ایرانی نقش چشمگیر و قابل توجهی در نمادپردازی هخامنشیان دارند.

۴-اهداف

مهم‌ترین هدف این پژوهش، سنجش و نقد فرضیاتی است که مطرح شده است. این تحقیق ما را در روشن کردن برخی از زوایای تاریخ تمدن هخامنشی، بخصوص در زمینه دین، یاری می‌کند.

۵- چه کاربردهایی از این تحقیق متصور است؟

نتایج حاصل از این پژوهش دانش ما را از دین و باورهای هخامنشیان و همچنین از مذهب زرتشت افزایش می‌دهد.

۶- استفاده کنندگان از نتایج این پایان‌نامه

- ۱- پژوهشکده باستانشناسی
- ۲- سازمان میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی
- ۳- مرکز مطالعات ادیان شناسی تطبیقی
- ۴- دانشجویان رشته‌های باستانشناسی، هنر، تاریخ ادیان و دیگر رشته‌های مربوطه

۷- نوآوری در این طرح چیست؟

در این پژوهش سعی بر این است تا تمام نمادهای هنر هخامنشی یکجا بررسی شود تا به یک درک کلی و کامل از اندیشه‌های سازندگانش برسیم. در این پژوهش سعی شده است تا نمادهای هخامنشی با دیدگاهی تطبیقی- مفهومی مورد مطالعه قرار گیرد و کاربرد این نمادها را در دیگر تمدن‌ها روشن سازیم.

۸- روش انجام تحقیق

تحقیق حاضر بر اساس هدف از نوع تحقیقات بنیادی و از نظر ماهیت و روش از نوع تحقیقات تاریخی است.

۹- روش و ابزار گردآوری اطلاعات

روش گردآوری اطلاعات در این تحقیق به صورت اسنادی است. در این پژوهش سعی شده است تا با استفاده از منابع گوناگون اطلاعات لازم جمع آوری شود و برای توضیح و فهم بیشتر خوانندگان از تصاویر مربوطه استفاده شود.

۱۰- روش تجزیه و تحلیل اطلاعات

در این تحقیق کلیه اطلاعات و داده‌های مورد نیاز از میان منابع و اسناد موجود استخراج گردیده و به دقت مورد مطالعه قرار گرفته است. روش ما در این تحقیق به صورت توصیفی- تحلیلی است.